

ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ¹

Զինաիրա Բալայան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ**ԱրդՀ*

Բանալի բառեր. Արցախյան հանելուկներ, Արցախյան ավանդություններ, Ղարաբաղ, բարբառ, բառարան, մտախառնվածք (մենթալիտետ), արցախահայ բանահյուսություն, տոհմիկ հոգեբանություն, պատմական հիշողություն, ասացող, վիպասաց, ավանդաշատ, հեքիաթասաց, հանելուկ, ավանդություն:

Արցախահայ բանահյուսությունը ամբողջության մեջ՝ չհայտնաբերվածությամբ, չմշակվածությամբ հանդերձ, հայ ժողովրդական ստեղծագործությունների ոսկե երակն է կազմում, միաժամանակ, առանձնապես իր ինքնատիպ թե՛ ժանրային կառուցվածքով, թե՛ ապացույցների որակական պակսով, բարձր ու հետաքրքիր գաղափարայնությամբ, թե՛ աշխարհագրական լանդշաֆտի յուրատիպ գծույթներով, արցախահայ բարբառի տեղայնային տարբերակիչ օղակներով, թե՛ նյութերի, երևույթների, ազգային ավանդությունների, պատմական հիշողությունների, տոհմիկ հոգեբանության, արցախցու հետաքրքիր բառ ու բանի անգերազանց գեղարվեստական խտացումներով-ընդհանրացումներով:

Արցախական աշխարհը, որպես Ավետյաց երկիր, իր բարձրագահ ու թավանիստ սար ու ձորերով ոգեղեն արարումների մի բանադաշտ է՝ ինքնատիպ, ժայռեղեն կերտվածքով, լեզվառճական հարուստ դրսևորումներով, անկրկնելի բարբառով՝ կապուտիկյանական ճշմարիտ բանացուցմամբ՝ «շուրթերիդ վրա այնպես է բառը, ինչպես ժայռը հողում խրված». անբեկանելի՝ ճշմարտություն:

Տոհմիկ արցախցին և՛ ստեղծաբան է, ասացող, և՛ վիպասաց, ավանդութակիր, ավանդաշատ, և՛ հեքիաթասաց-հեքիաթաստեղծ: Մի խոսքով՝ նախնի ժամանակներից էլ նա հիշողութակիր-վիպող-վիրտուոզ (հանկարծաստեղծ) է: («Աստված, թա կարում չըս մըլեզ պահիս, վեր եք, մունք քեզ ճըղուպուրու մաչու նման պահինք»), կամ («Հըյավուր ընք, սըվավուր ընք, թըվավուր ընք»), կամ («Հայ ընք, վայ ընք, ըստծու թայ ընք»)- փիլիսոփայում է իմաստասեր արցախցին:

Հայ և արցախահայ բանահավաքչական աշխատանքները վավերագրել են իրենց հետաքրքիր դրսևորումները. հրատարակվել են տար-

¹ Հոդվածը ընդունված է 22.10.14:

բեր ժանրատեսակներով (հաճախ՝ միախառն) բովանդակային, մեկնողական, քրիստոնատիկ, բանաձևային ժողովածուներ:

Նմանատիպ շնորհակալ աշխատանքի է որդեգրվել նաև բ.գ.թ., դոցենտ Արմեն Յուրիի Սարգսյանը, որի ստեղծագործական հետաքրքրությունների շրջանակը իր մեջ ներառում է նաև արցախահայ բանահյուսական երկերի որոշ ժանրատեսակների (հանելուկ, ավանդություն, գվարձախոսություն, հեքիաթ և այլն) հավաքումը, քարտավորումը և հրատարակումը:

Արցախահայ բանահյուսական երկերի բանահավաքագրական ու հրատարակչական մասնակի աշխատանքներ են ամփոփված Սարգիս Զալալյանցի «Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան» ուսումնասիրության I (1842թ.) և II (1858թ.) մասերում, Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ» (1885թ.), «Աղվանից աշխարհը և դրացիք» (1893թ.), Մ. Բարխուդարյանի գրաբարից աշխարհաբար թարգմանությամբ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» (1886թ., Սանկտ Պետերբուրգ), Լեոյի «Ուխտավորի հիշատակարանը» (1885թ.), «Իմ հիշատակարանը» (1890թ.), «Մելիքի աղջիկը», Րաֆֆու «Երկու ամիս Աղվանից աշխարհի շուրջ», «Խամսայի մելիքությունները» (1895թ.), Ս. Լալայանի «Վարանդա» (Ազգագրական հանդես, Բ գիրք, 1897թ.), Հայկունու «Ուղեգնացական ակնարկներ» ուսումնասիրություններում, որոշները՝ ի ամփոփ Ա.Ղանալանյանի «Ավանդապատում»-ում:

Ա. Սարգսյանը ևս մատնանշում է այս աղբյուրները՝ իրենց տեսակի մեջ դրանք որպես գնահատված-արժևորված ժողովածուներ ներկայացնելով:

Արցախահայ բանահյուսական նշխարների ամբողջական հրատարակչական աշխատանքներից առանձնանշելի են Մ.Գրիգորյան-Սպանդարյանի «Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը» (1971թ.), Մ. Առաքելյանի և Ռ. Ղահրամանյանի «Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողբանահյուսությունից» (1978թ.), Ս. Լիսիցյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, 1981թ.), Լ.Հարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» (1991թ.), Հր. Բեգլարյանի «Արցախ-Նամե», «Պլը Պուղի» (Ստեփանակերտ, 2007թ.), Ա. Սարգսյանի 2014թ. հրատարակված «Արցախյան գվարձախոսություններ» և այլ ուսումնասիրություններ:

Ա. Սարգսյանի Ստեփանակերտի «Դիզակ պլյուս»-ում, 2007թ. հրատարակված «Արցախյան ավանդություններ» ժողովածուն վերոհիշյալ շարքի արժեքավոր նմուշներից է:

Հեղինակի նախասիրած ժանրը այս անգամ (2002թ. բանագետը «Դիզակ պլյուս» հրատարակչությունում լույս է ընծայել բանահյուսական՝ հանելուկի ժանրը ներկայացնող «Արցախյան հանելուկներ» ժողովածուն) արցախահայ ավանդություններն են, ժանրատեսակ, որը ստեղծագործական բավականին լուրջ և հիմնավոր ճանապարհ է անցել, ունեցել է զարգացման պատմական և վիպական շերտեր, տեղագրական և ազգագրական, աշխարհագրական հետաքրքիր երանգներ, թեմատիկ տարբերակումներ, հայրենասիրական և լուսավորչական մեկնումներ, լեզվական յուրահատուկ տարանջումներ, բարբառային ինքնատիպ դրսևորումներ:

Արցախահայ բանահյուսական հնաընծյուղ ու ճոխ ժանրանիի այդ պատումային զարմանահենք տեսակը՝ ավանդությունը, հնադեմ է, պատմական զարգացման տարբեր ժամանակների վիպական-դիցաբանական երևույթների, ֆոլկլորային ակունքների, էթնիկ շերտերի կրողը:

Հարկավ՛. ինչպես մեծն Իսահակյանն է բնութագրում, ավանդությունները «երկիրը շենացնում են, բովանդակություն, խորություն, խորք տալիս, իմաստավորում, բանական դարձնում, բանաստեղծացնում, վիպային դարձնում, անհատականացնում, անձնավորում, հոգեշինացնում, մարդկայնացնում, ազգայնացնում, վրան կնիք ու դրոշմ դնում, կերպարանք տալիս, թե՛ ձև, թե՛ հոգի»¹, ազգային խառնվածքները թրծում՝ նրանց նկարագիրը տեսանելի դարձնելով:

Ավանդությունները կարելի է որակել որպես հնագույն արցախահայ մարդու՝ պատմականորեն վավերացված վիպական, տոհմիկ նկարագիր, աշխարհաընկալումի պատումնաշար, ավանդույթների վիպասիներեզ, հերոսականության, մաքառումների, ազգային գենագծերի, ոգորումների, լինելության, լուսապաշտության, միֆական ասացումների, ավանդույթների գանձարան, իր արմատների ցուցամեկնարան՝ գեղարվեստական նրբին ու ընդգրկված խտացումներով:

Անշուշտ, այս հատկանիշների գերակա ոճասինթեզը գերել է Ա. Սարգսյանին, որի արդյունքում նա ընթերցողների սեղանին է դրել «Արցախյան ավանդություններ»:

¹ Իսահակյան Ավ., Խտացումներ, «Գրական թերթ», 1960, թիվ 44:

Գիրքը հետաքրքիր, ուսանելի, արժեքավոր է մասնագիտական մի քանի տեսանկյունից: Նախևառաջ առաջնանշենք. ժողովածուն կազմված է հեղինակային ուղենշող խոսքից, ներածությունից, ժանրի մեջ երկնային մարմիններն ու երևույթները ցուցող մասից, ընդգծված է ավանդութակիր Ղարաբաղ աշխարհը իր հինգ շրջաններով (Հաղրութ, Մարտունի, Մարտակերտ, Շահումյան, Շուշի) ու դրանց մեջ վերոհիշված այն գյուղերը, որոնց շուրջ ժողովուրդը հնուց հյուսել է պատումներ, և որոնք հաճախ մեկնում են նրանց ծնունդը, անվանադրությունը, հերոսականությունը, խառնվածքային գծերը: Այս տեսանկյունից հատկապես հատկանշական է Ղարաբաղին վերաբերող ավանդությունը.

«Ասում ըն՝ Լենկ-Թեմուրը վեր հըսալ ա Գօրիս, ուրան մարթկանցան մին քանէ հօքու դարկալ ա մէր յերգյիրը, թա.

-Քյըէցէք, տըէսէք էտ հովէրք ըն, հինչ հըրըստօթուն օնին:

Տահանք էլ յըէկալ ըն, տը էսալ, քյըէցալ, լօխ նաղլ ըրալ.

-Յէրգյիրը լալ յէրգյիր ա՝ կանանչ բըղէրում թաղված, ամմա ժուղօվուրթը շատ դօճճաղ ըն, լալ կինի դըրաղ շօղ տաս:

Էս ըռնըխըմէն էլ ըսկացալ ա, ըսկացալ, թա.

-Յըէս հանց քըրըքանդ բիդի անիմ էտ կանանչ բաղէրը, վեր տըէմնա կարա (սև) բաղէր:

Ըտըղան ա մէր յէրգյիրին անումը մընացալ Ղարաբաղ»¹:

Ուսումնասիրող-բանահավաքը, նույն հաջորդականությամբ նշելով շրջաններն ու նրանց մեջ ներառած տարածքները, առանձին մասով ներկայացնում է լեռները, բերդերը, ժայռերը, քարերը, ձորերը, դաշտերը, կամուրջները, տեղամասերը, ճանապարհները, դրանք իմաստաբանում ըստ ավանդության տրված անուններով ու հատկանշող բացահայտումներով:

Հաջորդ մասը ներկայացնում է կրոնական բնույթ կրող ավանդությունները, որոնք վերնագրված են «Վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գերեզմաններ, սրբավայրեր» սկզբունքով: Այնուհետև հեղինակը առանձին բաժնով ներկայացնում է աղբյուրները, լճերը, գետերը՝ նույն վարչատարածքային սահմաններով: Մաս են կազմում նաև բույսերի ու կենդանիների վերաբերյալ պատում-բացահայտումները: Առանձնաբաժնով են միաժամանակ Արցախա տան նշանավոր դեմքերը, տոհմերը, գերդաս-

¹ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, Ստ., «Դիզակ պլուս» տպ., 2007, թիվ 10, էջ 17:

տանները: Նախավերջին բաժինը օղակում է այլ ժանրատեսակներ և՛ առած-ասացվածքներ, անեծքներ, դարձվածներ, մականուններ:

Գիրքն ունի նաև կարճամետրաժ՝ այլևայլ բաժին ներկայացնող մաս, որին հաջորդում են ծանոթագրությունները:

Կազմված բաժինները հեշտացնում, դյուրին են դարձնում նյութը թե՛ բովանդակային, թե՛ ձևային, թե՛ ավանդությունների աշխարհագրական-տարածքային-ստեղծաբանական, կրոնական ու աշխարհիկ առանձնացումներով, թե՛ բուսական ու կենդանական աշխարհներին վերաբերող կտրվածքների, թե՛ ազգային, տոհմաբանական ճյուղագրությունների, գերդաստանների խրոնիկան մեկնելու, արժեքավոր դիրքերում այն տեղադրելու տեսանկյուններից, որը բանագետը ըստ սկզբունքի է կատարել: Այն նաև ուսուցողական, մեթոդական տեսանկյունից շահեկան է:

Նախամուտքում («Հեղինակի կողմից» վերտառությամբ) Ա. Սարգսյանը մեկնում և արժևորում է որոշ բանագիտական կարևոր տեղեկություններ: Նրա ընդգծմամբ՝ «Արցախյան ավանդություններ» ժողովածուն պարունակում է 266 ավանդություն ու ավանդագրույց (երկու ժանրատեսակների հիմքն էլ իրական և հավաստի պատմություններ, պատմական-ազգային դիմագիծը վեր հանող նկարագրություններ են)՝ 55 տարբերակումներով:

Ըստ Ա. Սարգսյանի՝ նշված քանակից 244-ը գրավոր խոսքում ներկայացվում է առաջին անգամ, որն ավելի է բարձրացնում ժողովածուի տեսակարար կշիռը՝ հատկանշելով նրա աղբյուրագիտական որակը:

Ժողովրդական այդ հրաշակտորները բանասացներից 1992-2006թթ. լսել ու գրի է առել հեղինակը նրանց իսկ ծննդավայրում ու ապրած վայրերում:

Ավանդությունների մի այլ մասը՝ մեկնաբանի տեղեկատվությամբ, գտնվում է հայագետ-բարբառագետ, բառարանագիր, մեծ որբություն ճաշակած, նախկին վանեցի Կարո Դավթյանի (1904-1965) անձնական, մի մասն էլ՝ ԱրՊՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվներում: Այդ կտորները գրի են առնվել ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժնի ուսանողների կողմից¹:

Իր կողմից ասված նախախոսքում գիտնականը ընթերցողին ներկայացնում է ներածության ամփոփ նկարագիրը՝ մասնագիտական հմուտ

¹ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, էջ 3:

մեկնություններով: Այստեղ արդեն գործ ունենք խելացի բանահավաք-լեզվաբանի, բարբառագետի, իր երկրի ֆոլկլորի բնույթին, ակունքներին, սեռերին, ժանրերին ու նրանց առանձնահատկություններին քաջատեղյակ քննաբանի հետ:

Հեղինակը վերոցուցված՝ ինը մասից բաղկացած ժողովածուի նյութում ներկայացված ավանդությունները ճշտամարս, հեշտամարս դարձնելու նպատակով համարակալել է համապատասխան վերնագրերով:

Ներկայացրած նյութի հաջորդականությունը տրված է աշխարհագրական վայրի ցուցմամբ՝ հարավից հյուսիս հաջորդականությամբ:

Բանահավաքը, միաժամանակ, հմուտ ուսումնասիրողի է նման. իր նյութը դասդասելուց հետո այն ստուգում է նույն վայրի մի քանի բարբառախոսների վկայությամբ՝ այսպիսով ապահովելով նյութի հավաստիությունը:

Ժողովածուի նյութը ո՛չ միայն Ղարաբաղի բուն բարբառը, այլև Հաղ-րութի, Շատախի, Շահումյանի, Մեհտիշենի ենթաբարբառներն է ընդգրկում՝ 80 խոսվածքաշերտերով:

Բանահավաքչական աշխատանքների տպագրությունը հուշում է, որ որոշ պաշտոնապես նշանակված խմբեր նույնիսկ չեն ցուցաբերել համապատասխան մասնագիտական մոտեցում: Հաճախ պարզապես նյութը բանասացներից գրառել են՝ առանց նշելու գրառման վայրը, ժամանակը, ենթաբարբառի տեղը, բանասացի ինքնությունը և՛ այլն և՛ այլն:

Այս պարագայում՝ պարզապես հիանալ կարելի է Ա. Սարգսյանի շնորհակալ աշխատանքով: Նա պահպանել է (նույնիսկ գերակատարել) բանահավաքչական աշխատանքներից պահանջվող մասնագիտական բոլոր նրբությունները:

Դրվատելի է նաև այն փաստը, որ բանահավաքը ընթերցողին (իսկ այն համոզված ենք, բազմատարր է) օգնելու նպատակով, ժողովածուն ներկայացնում է Արցախի բարբառատարածքի խոսվածքային այն բնորոշ հնչյունները, որոնք չկան գրական հայերենում: Դրանք են.

ա – ա ձայնավորի քմային տարբերակը՝ արուն, ահատ, հար, հալա;

ու – ու ձայնավորի քմային տարբերակը՝ ուրուգ յուն, վուրք յ-տուրք յ, տուզնը, սուրու;

օ – օ ձայնավորի քմային տարբերակը՝ օզօղ, շօր, ծօր, քյօրփա;

ը է - ը և է ձայնավորների միջին աստիճանը՝ մըէծ, խըէլք, վըէտք, ծըմըէմը;

ը ի (գործածական է միայն որոշ՝ հատկապես Մարտակերտի շրջանի խոսվածքներում) – ը և ի ձայնավորների միջին աստիճանը՝ ըիվիւնաւ, խըիւլա, նըիստա, լըիվօթուն;

գյ - գ բաղաձայնի քմային տարբերակը՝ գյիդալ, գյօլ, դագյա, խօրագյ;

կ յ – կ բաղաձայնի քմային տարբերակը՝ կ յուտիլ, կ յուլ, կ յումաշ, կ յըրկ յամօտ;

ք յ – ք բաղաձայնի քմային տարբերակը՝ ք յօրվա, ք յօթուկ, բալք յի, մարաք յ:

Որոշ խոսվածքներում հազվադեպ գործածություն ունեն դ յ, գ յ, թ յ, լ յ, ծ յ, ճ յ, ս յ, ց յ և այլ բաղաձայններ, որոնք ներկայացնում են գրական հայերենի համապատասխան հնչյունների քմային տարբերակները՝ քըրքանդ յ, մագ յ, խութ յ, լ յավ, կըծ յաքար, ճ յինանչիլ, քըս յիլ, քըց յիլ: Տարածքի բոլոր խոսվածքներում բացակայում է ֆ հնչյունը, որի փոխարեն ամենուր գործածվում է փ բաղաձայնը¹:

Ներածությունում հեղինակը սեղմ բնութագրում է ավանդության ժանրը և մեկնում այն բնութագրող հատկանիշները, ցուցում՝ գտնելով, որ «հնում տեղի ունեցած պատմական դեպքերը, ներքին և արտաքին շփումներն ու փոխհարաբերություններն արտացոլող պատմությունները փոխանցվում են սերնդեսերունդ՝ նպաստելով ժողովրդի պատմական գիտակցության ձևավորմանն ու ինքնության հաստատմանը»:

Վերոհիշյալ բաժնում հեղինակը հավուր պատշաճի սեղմ ներկայացնում է հայ բանահավաքչական աշխատանքների պատմությունը՝ դրանց մեջ առանձնացնելով բուն Արցախի ժողբանահյուսությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները:

Թե՛ ժողովրդական, թե՛ գեղարվեստական գրականության, ֆոլկլորային երկերի մեջ հաճախ մի ժանրի գործը ներկայացվել է մի այլ ժանրի տակ: Ո՞րն է կարգը գեղարվեստական կամ ֆոլկլորային երկի ժանրի բացահայտման ուղղությամբ:

Հովհաննես Թումանյանի «Գեղարվեստական երկեր» ժողովածուի առաջաբանում Եղիշե Չարենցը դիրքորոշող կերպով կատարել է հայտարարություն. «Անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել մանավանդ այդ չափաբաստիկ «ժանրերի» մասին: Թե որքան խախուտ բան է «ժանր» հասկացությունը, զուրկ գիտական որևէ օբեկտիվ հատկանիշից, ապացու-

¹ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, էջ 3:

ցում է թեկուզ հենց այն հանգամանքը, որ ինքը՝ Հովհ. Թումանյանը իր ժողովածուները կազմելիս շատ հաճախ միևնույն գրվածքը զետեղել է մերթ իբրև «լեզենդ», մերթ իբրեւ «հեքիաթ» (կավելացնեմ նաև՝ իբրև «ավանդություն», «բալլադ»։ ընդգծումը՝ Ջ. Բալայան) և այլն, - և բոլոր դեպքերում էլ հավասար իրավունքով, որովհետև ամբողջ գրականության մեջ չենք գտնի երկու հոգի, որ միևնույն բնորոշումը տալին պոեմին կամ բալլադին, պատմվածքին կամ վեպին...»¹։

Բանահյուսական ժանրերի տարբերակման մեկնությունները հայ բանագիտական միտքը այլևայլ ձևերով է ներկայացնում։ Հաճախ հիմք են ներկայացնում թեմատիկ հատկանիշները, ոմանք էլ՝ ձևական-կառուցվածքային կողմը։ Նշանավոր բանագետ Վ. Պրոպը, քննելով հարցը, ներկայացնում է ժանրի տարբերակման չորս չափանիշ՝ ա) նրա պոետիկան, բ) կենցաղային կիրառությունը, գ) կատարման ձևը, դ) դեպի երաժշտությունն ունեցած հակումը. «Ոչ մի հատկանիշ առանձին վերցրած, իբրև կանոն, դեռ չի բնորոշում ժանրը։ Ժանրը որոշվում է այդ հատկանիշների ամբողջությամբ»², - եզրահանգում է գիտնականը։

Ա. Սարգսյանը «Արցախյան ավանդություններ» ժողովածուի ներածությունում նույնպես նշում է նման բանագիտական փոխանցումների մասին՝ հատկանշելով հայ բանագիտության պատմության փաստերը ևս. «Տունի գյուղի Պրոքվալէնջ տեղանքի մասին պատմվող ավանդությունը (թիվ 93) բանագիտական գրականության մեջ ներկայացվում է նաև որպես հեքիաթ³։ Գիշերվա և ցերեկվա հաջորդականությունն բնորոշող ավանդությունը (թիվ 8.բ) հանդես է գալիս «Սինան թագավերը» հեքիաթի մեջ⁴ և նույնիսկ գործածվում որպես հանելուկ (Մին պառավ կընէգ՝ ըռըշկին մին սըէվ, մին սափտակ կըծէգ, մինը կըզկում ա, մինը յըէտ տամ)։

....Քիչ չէ նաև ավանդությունների վերածված անեկդոտների և գրույցների թիվը։ Որոշ ավանդություններ էլ ժամանակի ընթացքում դարձել են առած-ասացվածքներ, դարձվածներ, օրինանքներ, անեծքներ՝ իրենց մեջ խտացնելով հարազատ ժողովրդի իմաստությունն ու փիլիսոփայությունը⁵, - եզրահանգում է բանագետը։

¹ Չարենց Ե., Եժ, հ. 6, Ե., 1967, էջ 249։

² Пропп В., Принципы классификации фольклорных жанров, "Советская этнография", 1964, N 4, стр. 149.

³ Տես Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 5, Ե., 1966, էջ 675։

⁴ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, էջ 29։

⁵ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, էջ 4։

Ա. Սարգսյանը խոսում է ավանդության ժանրին հատուկ ժանրի ստեղծման պատմության, կառուցվածքի ու ձևի, գեղավեստական, ապանաև պատմական ու ճանաչողական արժեքի ու նրա հատկանիշների մասին, նաև արժևորելով իր գնահատումները, ցույց տալով, որ ավանդությունները երբեմնակի ուսումնասիրողների համար դառնում են որպես անհերքելի սկզբնաղբյուրներ:

Սակայն, ինչպես գիտենք, հաճախ բանահյուսական ժանրերը, սերնդից սերունդ փոխանցվելով, շեղումներ են ունենում, կորցնում իրենց հավաստիությունը և արտահայտման ձևերը: Դրա վառ օրինակը կարող է հանդիսանալ Ա. Սարգսյանի հատկանշած Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղի վերաբերյալ ավանդությունը:

ՍԸՆՏՈՒՐԱՇԵՆ

Հու վեր Սուխտուրաշեն իլած ա, տըէսած կինի, թա հինչ տըրախտ տըէլ ա՝ ցօրտ-ցօրտ ճիրէր, կանանչ հանդէր, ծառէր, ծօրէր: Դէ, ըշխարքավըս մին անումը յէր իլած տինջիրին էլ ճօկ պէն ա: Շատէրը գյուղում ըն, թա ըտըէլ սըխտօրը շատ ա, ըտըրա հէտէ յա անումը ըտի, ամհա չէ. սըխտօրը ըստըէլ լավ չի տըէռնում: Էս շինատըէղը քօհնա վախտէրքը իլալ ա Իրանէն շահէն դըչատըէղը: Վէր շահը էգգանան յէկալ ա, ըտըէլ վէր յէկալ, շինըտըէղէն անումը տիրալ ըն Շախ դուրան շէն (շահէն վըէնը կընալի շէն): Դէ, պարպառ ա լի՞, ժուկ ա ընցալ, ժամանակ ա ընցալ, էս անումը փոխվալ ա, տըէռալ Շըխդուրաշեն, յէտնան էլ՝ Սըխտուրաշեն¹:

Ըստ Ա. Ղանալանյանի՝ ավանդությունները տեսակավորվում են երեք կարգով.

ա) ստուգաբանական ավանդություններ (մեկնվում, ստուգաբանվում, իմաստավորվում են անհասկանալի բառերը),

բ) բացատրական ավանդություններ,

գ) վարքաբանական ավանդություններ:

Ա. Սարգսյանի դիտմամբ՝ արցախահայ բանահյուսությունում գերակշռում են ստուգաբանական ավանդությունները:

Հետևելով բանագիտության մեջ տարածված ավանդությունների ազգային հատկանիշների (դրանք լինում են ազգային, միջազգային և եկանուտ) քննությանը՝ բանահավաքը կարծիք է հայտնում, որ արցախահայ

¹ Սարգսյան Ա., Արցախյան ավանդություններ, թիվ 32, էջ 23:

բանարվեստում՝ ըստ քանակի և պատմական ու ճանաչողական արժեքի՝ գերակշռում են ազգայինները:

Իսկ դրանք Արցախի ու արցախցու ճակատագրի, պատմության, նրա խառնվածքի, էթնիկ պատկանելության, ոգեղենի գեղեցիկ, լակոնիկ, ստեղծագործական շերտերն են վերհանում:

Ժողովածուում ամփոփված (ինը բաժին) ավանդությունները հեղինակը, ինչպես նշել ենք, դասդասել է ըստ արցախցու ունեցած հավատալիքների, ծեսերի, սրբությունների, սրբատեղիների (իսկ դրանք կարող են լինել հայրենի բնաշխարհը՝ լեռները (Քիրս, Մռով, Դիզափայտ), գետերը (Տրտու-Թարթառ-Կարկառ), աղբյուրները, խորշերը, ջրերը, եկեղեցիները, բույսերը, կենդանիները, թռչունները, մայրը, հայրենիքը, կաթնասունները (կատուներ), երկնային լուսատուները և՛ այլն և՛ այլն), սիրած հերոսների (վարքաբանական ավանդություն Թյուլի Արզումանի (թիվ 28), Հոբ Երանելու (թիվ 29), Խրիմյան Հայրիկի (թիվ 30), Վանի Յուզբաշու (թիվ 31) և այլոց մասին), ծաղրի արժանացած մարդկանց, ատելության արժանացած թշնամիների (Լենկ Թեմուր, Բուղա, Փանահ և Իբրահիմ, Մեհտի խաներ) և այլ երևույթների շուրջ:

Հետևելով բանագիտական ժողովածուների կառուցաբանական փորձին՝ Ա. Սարգսյանը «Արցախյան ավանդությունների» նյութը դասդասել է ըստ թեմայի, թեմատիկայի, պաշտամունքային ձևի, վայրի, աշխարհագրական, պատմական տարածքի, իմաստի ու բովանդակության, կենդանական ու բուսական աշխարհների, երկնային մարմինների ու երևույթների, գյուղերի, մարդկային և տոհմային պատկանելության, կրոնական սյուժեների, մարդկային հարաբերությունների ցուցման:

Բանագետը խոսում է միաժամանակ միջազգային և եկամուտ արժեքների՝ երկերի մասին: Դրանք փոխառություններն են և ունեն թափառող բնույթ: Ըստ բանագիտական քննության՝ դրանք մտնում են փոխառությունների կամ թափառիկ սյուժեների դպրոցի կամ ուղղության ոլորտը:

Այս կարգի ավանդությունները հետևանք են հայ ժողովրդի՝ տարբեր ժամանակներում այլևայլ ժողովուրդների հետ ունեցած բազմադեմ բանահյուսական շփումների:

Ժողովածուի նյութը դասդասված է, խմբագրված, ամբողջացված, քարտավորված՝ բոլոր կողմերով:

Ներածությանը կցված է ժանրին վերաբերող համարյա սպառիչ օգտագործված գրականության ցանկ:

Հարուստ ու տեսականորեն գնահատելի է ցուցված ծանոթագրություններ բաժինը: Նախ ներկայացված են յուրաքանչյուր ավանդության բանասացի ինքնությունը, ծննդավայրը, ապա տվյալ ավանդության համեմատությունը՝ հրատարակված գիտական աղբյուրների հետ:

Միանգամայն ամփոփ, արժեքավոր աշխատանք:

Ժողովրդին է վերադարձվում ժողովրդի ստեղծածը, հնարավորինս՝ հավաքական տեսքով՝ իրենց հայթայթած արժեքներով:

Հայոց մեծերից քանի՜-քանիսներն են մղվել այդ սուրբ գործին՝ ժողովրդի ստեղծած բանավոր արժեքները հավաքելու, պահ տալու գրավոր հիշողությանը և այն վերադարձնելու ժողովրդին: Այդ նրանք են՝ նվիրյալները:

Այս սուրբ առաքելության մի վկան էլ, նվիրյալը՝ բանահավաք- գիտնականն է, լեզվաբանը, բարբառագետը, մշակութային, կրթական գործիչը՝ Ա.Յ. Սարգսյանը:

Ավանդությունները առողջ և նորոգվող ժանր են, ժամանակի և մարդկային հարաբերությունների վկայահիմը, որն ազնիվ նպատակ ու խորհուրդ ունի՝ պահել ու պահպանել, մոռացության կորուստներից փրկել ազգի արարումների, հավատալիքների, պատմության, բառ ու բանի, հարատևության խորհուրդը, լինել ազգի հոգևոր, մարմնավոր, ոգեղեն արժեքների անխաթար վկայագիրը՝ զոր ու գորընդեղ:

Ժողովածուն, նախկինի՝ «Արցախյան հանելուկներ»-ի ու նոր հրատարակվածի՝ «Արցախյան զվարճախոսություններ»-ի հետ միասին մի թանկագին ու արժեքավոր, բանագիտական բույլ է, չխամրող հիշողության դաշտ, որի մեկնությամբ կարող ենք ճանաչել ինքներս մեզ և մեր ցավանախշ պատմությունը, լինելության արմատը:

«Արցախյան հանելուկները» և «Արցախյան ավանդությունները», «Արցախյան առակները», «Ղարաբաղի բարբառի բառարան», «Արցախյան զվարճախոսությունները», որոնց դեռևս կանդրադառնանք՝ արցախահայ բանագիտական ուսումնասիրությունների շարքը համալրող լուրջ, արժեքավոր ժողովածուներ են:

Դրանց ընթերցողը ո՛չ միայն ուսանողը, մանկավարժը, բանագետը, բարբառագետը, բանահավաքը, գիտնականը կլինեն, այլև՝ ամբողջ ազգը:

Գիրքը խմբագրել է Բ.Գ.Թ. Ալվարդ Ղազիյանը, ով մեծ ավանդ ունի հայ և հատկապես՝ արցախահայ բանագիտության մեջ:

Ժողովածուն՝ «Արցախյան ավանդություններ», տպագրության է երաշխավորել ԼՂՀ կրթության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունը:

Այն արժանացել է ԼՂՀ կրթության և գիտության նախարարության մրցանակի՝ որպես տարվա լավագույն գիտական աշխատանք:

Ամփոփում

Արմեն Սարգսյանի «Արցախյան հանելուկներ», «Արցախյան ավանդություններ», «Արցախյան առակներ», «Արցախյան զվարճախոսություններ», «Ղարաբաղի բարբառի բառարան» և այլ բանահյուսական-հայագիտական ժողովածուներ հայ բանագիտական մտքի արժեքավոր նմուշներից են, որոնց մեջ արտահայտված են արցախահայության ինքնատիպ մտածելակերպը, մտախառնվածքի (մենթալիտետի) հզորագոր երակը, դարավոր արարումների ոսկե բիլագուկը, ներքին ու արտաքին բռնակալների, հարստահարիչների դեմ սուր, ընդգծված պայքարը, մշտաթուն, աննվաճ, ազատասեր ոգին, իմաստասեր և հավատավոր բարքը, որոնք ընդգծում են նրա անկրկնելի հանճարը:

Արցախցու ազգային և համազգային որակների, տոհմիկ, հրաշակերտ հոգեբանության շերտերի, ֆուկլորային ակունքների վերհանման հիանալի և դրվատելի գործին է լծված երիտասարդ տաղանդավոր բանագետը, որը երևան է հանված վերողիտված գրքերում, հատկապես «Արցախյան ավանդություններ» գրքում:

Ценное фольклорное исследование

Балаян Зинаида

Резюме

Ключевые слова: Арцахский фольклор, своеобразный, народная психология, историческая память, новеллист, богатый традициями, говорящий, рассказчик, загадка, традиции, арцахские загадки, арцахские традиции, Карабах, диалект, словарь.

Коллекция книг Армена Саркисяна "Арцахские загадки", "Арцахские традиции", "Арцахские смешные истории", "Словарь арцахского диалекта" и другие фольклорные сборники являются одним из ценных доказательств армянской творческой мысли, в них отражен своеобразный ход мыслей армян Арцаха, мощная жилка менталитета, золотой венец векового творчества. Острая борьба против внешних и внутренних диктаторов и угнетателей, всегда бодрствующая и свободолюбивая душа, философский и религиозный образ жизни подчеркивают его непревзойденное мастерство.

Национальным и общенациональным качествам арцахца, его родовой психологии, и изучению фольклорных источников посвятил себя молодой талантливый фольклорист, что и проявляется в вышеупомянутых книгах, особенно в книге "Арцахские традиции".

A Valuable Creative research

Zinaida Balayan

Summary

Keywords: *Artsakh folklore, folk psychology, historical memory, novelist, rich in tradition, the speaker, the narrator, a mystery, tradition, Artsakh puzzles, Artsakh tradition, Karabakh, dialect, dictionary.*

The collection of Armen Sargsyan's books "Artsakh Puzzles", "Artsakh Tradition", "Artsakh Funny Stories", "Dictionary of the Artsakh Dialect" and other folklore collections are one of the valuable evidence of armenian creative thought, they reflect the original thinking of Artsakh, powerful vein mentality, gold crown of sentury creativity. The struggle against external and internal dictators and oppressors always cheeful and freedom-loving soul, philosophical and religious life emphasize its excellence.

National and nationwide qualities of Artsakh people, its generic psychology and the study of folklore sources devoted himself to a young talented folklorist, which is manifested in the above mentioned books, especially in the book "Artsakh tradition."